

**ГРАФІКО-ОРФОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
СТАРОУКРАЇНСЬКОГО УЗУСУ
В ПРАВОПИСІ ГОЛОСНИХ КОНФЕСІЙНИХ
РУКОПИСНИХ ПАМ'ЯТОК
ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XIV – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XVII СТ.**

У староукраїнському конфесійному письменстві в останній чверті XIV – першій чверті XVII ст. становлення графіко-орфографічних норм відбувалося на основі взаємодії двох правописних систем – давньоруської та південнослов'янської. Правописний узус, що ґрунтувався на давньоукраїнській (давньоруській) орфографічній традиції періоду Київської Русі, з останньої чверті XIV ст. починає зазнавати суттєвих змін. Ці зміни пов'язані з орфографічною реформою XIV ст. релігійних текстів, яка спочатку проходила на Афоні та згодом поширилася на Балканах, і безпосередньо – з реформою, проведеною в Болгарії в останній чверті цього століття патріархом Євфимієм Тирновським, яким була здійснена перша загальна кодифікація слов'янської конфесійної кириличної писемності.

У староукраїнському правописі історія передачі голосних звуків є складною та суперечливою, що пов'язано з традиційно прийнятою багатодуплетністю букв при передачі голосних звуків.

За об'єкт даного дослідження взято 20 конфесійних пам'яток кінця XIV – початку XVII ст., написаних церковнослов'янською мовою української редакції і староукраїнською мовою, півуставом та “новим українським” уставом, які зберігаються, переважно, в Інституті рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України.

Під час роботи вивчено орфографію близько 17 тис. словоформ і встановлено такі загальні особливості у вживанні букв на позначення голосних звуків:

I. Букви на позначення звуків А та А йотованого

У давньоукраїнській писемності давніруського періоду буква **А** вживалася на початку слів та після твердих приголосних; **Ѧ** – після м'яких приголосних; **Ѧа** – на початку слів та після голосних.

Буква А

Староукраїнські конфесійні рукописні пам'ятки в останній чверті XIV – першій чверті XVII ст. букву А послідовно фіксують на початку слів та після твердих приголосних (про вживання А після шиплячих див. далі): азъ 3 зв., възврататса 11 зв., знаємъ 11 (КП 1397 р.); александрьскаго 296, братьа 299 зв., монастыри 298 (Пр. 80-х рр. XV ст.); аггль 17, дръжавны 170 зв., во книга^х 181 (Єв. 40-х рр. XVI ст.); аминь 274, зара³ 272, цѣлованіа 305 (ЄУ 1604 р.).

Під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом з останньої чверті XIV ст. починає поширюватися вживання букви А на позначення йотованого звука А в позиції після голосних.

Ця середньоболгарська норма – відсутність йотації А – поширюється тільки з XV ст. і переважно в пам'ятках, списаних з південнослов'янських: възлежаніа 134 зв., мовсеа 191 зв., піаше 196 (Єв. 1423 р.); дневныа 111 зв., набоаціимса 113 зв., ѡбрадованнаа 112 (ЄМ 90-ті рр. XV ст.). У пам'ятках, переписаних з давньоруських, А йотоване без йотації трапляється лише одинично: бжіа 297, дроугыа 297 (Пр. 80-х рр. XV ст.); дааще 35, нб^ѣныа 110 зв. (ЧМ 1489 р.); приали 213 зв. (Ізм. кін. XV – поч. XVI ст.).

У XVI ст. передача А йотованого без йотації набуває значного поширення: блгаа 153 зв., єв^ѣліа 257, оуа^ѣзленіа 258 (ЄУ поч. XVI ст.); аѡѡпасіа 362 зв., безаконіа 31, єв^ѣфіміа 349 зв. (Єв. 40-х рр. XVI ст.); архимандритіа 4, благословеніа 5, діаконъ 2 (ПП 1553–1554 рр.); въз'несеніа 338, знаменіа 315 зв., пісаніа 336 зв. (ЄП 1556–1561 рр.); анъдреа 43, братіа 6, Остафіа 27 (Син. кін. XVI ст.).

У кінці XVI – на початку XVII ст. такі написання стають унормованими: антїѡхїани^ѣ 1, дѣанїи 1, сьмѣтныа 7 зв. (Ап 1600 р.); во^ѣдныа 1, дѡвныа 137, пос^ѣщеніа 43 зв. (УМ поч. XVII ст.); антїѡхїа 348 зв., бжественныа 138, прѡвовѣріа 5 зв. (К 1615 р.).

Букви Іа, А

Використання в конфесійних пам'ятках написань А йотованого без йотації призвело до порушення сформованої давньоруської традиції у вживанні букв А, Іа.

Іа, А на початку слів. У XV – першій чверті XVII ст. перевага надається традиційному написанню на початку слів букви Іа; вживання за середньоболгарською нормою в цій позиції А наявне тільки спорадично: авилъ 209, авиласа 7 зв., адаше 2 зв. / авиласа 7, ако 1 зв. (ЧМ 1489 р.); ав'леніа 211 зв., акы 243 зв., асно 337 зв. (ЄП 1556–1561 рр.); азыки 348 зв., ааростно 219 зв., аснѣ 4 / азыци 219 (К 1615 р.).

Іа, А після голосних. З кінця XIV ст. поширюється вживання **Ў** після голосних, що говорить про порушення традиції: б^жи^а 57 зв., мо^са 83 зв. (КП 1397 р.).

З XV ст. такі написання стають пріоритетними: бо^дці^им'са 139, н^бс^ныа 160, тимо^оеа 182 зв. / посл^дна^а 174 зв. (Єв. 1423 р.); захаріа 112, не знаа 113, сво^еа 113 зв. / сво^еа 112 зв. (ЄМ 90-х рр. XV ст.).

Пам'ятки XVI – першої чверті XVII ст. красномовно засвідчують, що південнослов'янська норма вживання **А** після голосних вже була засвоєна староукраїнським узусом, хоча в цій позиції також наявна і **Іа**: дар^ованна 2, дост^ойна 2, разс^ѣа 4 (СВ 1509 р.); в^ьсво^аси 5 зв., д^ѣав'ще 16, по^асо^м 18 / по^асомь 6 зв. (ПП 1553–1554 рр.); ан'дре^а 5 зв., пов'ѣда 1, с^іа 6 / с^іа 5 зв. (Ап 1600 р.); бл^гоч^тныа 116, поржча^аса 33 зв., оуоставлен^а 7 зв. / б^го^явленн^ым 138 (К 1615 р.).

Іа, А після м'яких приголосних. В останній чверті XIV – XVI ст. буква **А** переважно пишеться після м'яких приголосних, хоча в цей період пам'ятки подекуди фіксують і вживання **Іа** згідно з середньо-болгарською орфографією: твора^шаа 138, ц^ра 137 / ц^ріа 2 (КП 1397 р.); болаще^{моу} 4, видаше 313 зв., клатвы 15 зв. / ма 314 (Ізм. кін. XV – поч. XVI ст.); вр^ѣма 156, вса 19 зв., градоуца 20 / исц^ѣлахжса 192, паміа^т 349 (Єв. 40-х рр. XVI ст.).

З кінця XVI – початку XVII ст. спостерігається остаточне закріплення давньоруської традиції – написання букви **А** після м'яких приголосних: др^ѣвнаа 44 зв., істазаа 137, оуправлаа 100 (УМ поч. XVII ст.); земла 86 зв., ѡкаменат'са 86 зв., прославляюц^ѣ 85 зв. (ТЦ 1608 р.); ко^нста^нтина 1 зв., фара^она 340, х^ѣлаша 1 (К 1615 р.).

А, А після шиплячих та Ц. У переважній більшості досліджених пам'яток даного періоду послідовно, за давньоруською традицією, після шиплячих та **Ц** пишеться переважно буква **А**: прорипаниа 110 зв., чадо 1 зв., оуводящаго 1 зв. (ЧМ 1489 р.); нарица^єтса 297, чародѣи 298 зв., ѡв'ѣца (Пр. 80-х рр. XV ст.); б^іца 73 зв., чадо 15, 44, чаша 86 зв. (ПП 1553–1554 рр.); бл^горо^дн^ьша^т 7 зв., гл^ца 1, жадаєть 1, притча 137 (УМ поч. XVII ст.).

У деяких пам'ятках, починаючи з XV ст., у цих позиціях зустрічається графема **А**. Але ця орфограма не панує, значно переважають традиційні написання: Отроча 141, чада 199, чашж 206 зв. / п'тица 169, чаша (Є 1423 р.); нарицає^мѣи 113, чада 112, радошамі 113 зв. / ко^нца 113, хо^ца 123 зв. (ЄМ 90-х рр. XV ст.); безъчадєнь 9, начаша 170, Овца 308 / безчадєнь 9, Ов'ца 307 зв. (Єв. 40-х рр. XVI ст.); поставиша 6, начашж 6 зв., ваша 7 / нача^т 5, с^ьдръжа^т 1 (Ап. 1600 р.); извръгоша 4зв., животвора^ца 2 / ѡбычає^м 140 (К 1615 р.).

Букви Ъ, Є на місці А

В орфографії конфесійних рукописних пам'яток під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом наявне вживання букв Ъ, Є на місці А.

Використання букви Ъ на місці А фіксується одинично: помышлѣжци^х 13 (Єв. 1423 р.); ѿ латынѣхъ 3 (ПП 1553–1554 рр.); со свѣдѣнікомъ 4 (Син. кін. XV ст.); дивлѣхъ^жса 7, явлѣася 5 (Ап. 1600 р.); в монастырѣ^х 224 зв. (К 1615 р.).

Буква Є на місці А в останній чверті XIV – першій половині XVI ст. пишеться спорадично, і переважно в словах, в яких її вживання в цій позиції усталилося традиційно: людѣмъ 37, людѣхъ 4 зв. (КП 1397 р.); заповѣде^х 136 зв., людѣмъ 145 (Єв. 1423 р.); веще^х 170 зв., заповѣде^х 170 зв. (Єв. 40-х рр. XVI ст.).

З другої половини XVI ст. поширюється написання з Є: вещехъ 204 зв., въ дѣехъ 205, заповѣдехъ 204 зв. (ЄП 1556–1561 рр.); д'ва^дцет^ь 69, любыдеемъ 191 зв., мѣсець 396 (АР 1568 р.); ѿ кнѣзехъ 3 зв., по монастырехъ 5 зв., память 6 (Син. кін. XVI ст.). Вони наявні і в першій чверті XVII ст.: людѣмъ 70 зв. (МС 1600 р.); людѣмъ 304, люде^м 271 зв., хитросте^м 349 зв. (ЄУ 1604 р.); ѿ коне^х 85 зв., люде^м 84 зв. (ТЦ 1608 р.).

II. Букви на позначення звуків Є та Є йотованого

У давньоруському узусі звук Є передавався буквами: Є широкою, Ю, є вузькою, рідше – Ъ, Ь. Звук Є йотований переважно позначався буквою Ю, згодом – Є широкою.

Далі розглянемо вживання тільки букв Ю, Є широкої та є вузької. Протягом XI – XIII ст. було вироблено таке правило: Ю, та згодом Є широка, пишуться на початку слів та складів, а також після голосних; є вузька – після приголосних.

Буква Ю

У староукраїнській конфесійній писемності до кінця XIV ст. буква Ю виходить з ужитку, її остаточно замінює Є широка. Однак графема Ю, як архаїзм, ще довгий час, аж до XVI ст. включно, в поодиноких випадках зустрічається в писемних пам'ятках як на своєму місці – на початку слів та після голосних, так і після приголосних: юст^ь 191, ѿправданыемъ 168, своємоу 16 зв. (КП 1397 р.); пригвозд^жюенъ 209 (ЧМ 1489 р.); єрїетицехъ 6 зв., родитїеле 309 зв., оумноженїе 310 (Ізм. кін. XV – поч. XVI ст.); хотащє 80 (ПП 1553–1554 рр.); єв^ѣліє 10 (ЄП 1556–1561 рр.).

Букви Є широка та є вузька

З кінця XIV ст. під південнослов'янським впливом, на чому наголошував Є.Ф. Карський, писарі повертаються до Є великої не перевернутої¹.

Є широка, є вузька на початку слів та після голосних. Буква Є

широка з кінця XIV ст. переважно пишеться на початку слів та після голосних; у цих позиціях також зрідка зустрічається і *е* вузька: *Є*гда 41, *Є*го 209 зв., *Є*фіопіа 90, безаконі*Є* 41, възрадоу*Є*мса 11, помышла*Є*ть 12 / *е*го 209, *е*сть 1, бл^ѣвеніе 26, възрадоуетса 57, с^ѣніе 163 зв. (КП 1397 р.).

У XV ст. поступово руйнується орфографічний узус щодо вживання букв *Є* широкої та *е* вузької, за яким *Є* широка писалася на початку слів та після голосних, а *е* вузька – після приголосних.

У більшості досліджених конфесійних пам'яток протягом XV – XVI ст. спостерігається поширення і закріплення нової орфографічної риси, виробленої староукраїнським правописом – *Є* широка пишеться на початку слів, а після голосних і приголосних вживається *е* вузька: *Є*вдокіма 236, вид^ѣніе 112 зв. (*Є*М 90-х рр. XV ст.); *Є*в^ѣліа 9 зв, раз^ѣм^ѣете 132 зв. (*Є*в. 40-х рр. XVI ст.); *Є*диноро^дного 304, братіе 304 зв. (*Є*У 1604 р.).

е вузька після приголосних. Буква *е* вузька після приголосних послідовно пишеться до середини XVI ст., а з другої половини XVI ст. ця послідовність порушується вживанням *е*: веселі*Є* 5 зв., горести 12, лесть 40 зв. (КП 1397 р.); гл^ѣще 299 зв., престопники 297, хотеша 297 (Пр. 80-х рр. XV ст.); бес^ѣдова 44, венець 6, черноризца 2 (ПП 1553–1554 рр.); ан^гель 242, вет^хіи 247, заведеные 114 (АР 1568 р.); баше 85, дерзайте 85, колесницами 87 (ТЦ 1608 р.).

Буква *Е*

До староукраїнської графіки буква *Е* була введена під впливом сербських пам'яток. У конфесійному письменстві вона починає використовуватися з кінця XV ст. – послідовно в кінці рядків, і в одиничних випадках – після приголосних. Наприклад, в *Ізм. кін. XV – поч. XVI ст.*: боуде^М/ 30, ве/сели*Є* 20 зв., насл^ѣ/дить 27 зв.; бисер^ь 29 зв., теб^ѣ 317, тр^ѣце 317; одинично ця графема трапилася після голосного, в^торое 108 зв.

У XVI ст. *Е* спорадично вживається на початку слів, після приголосних, а також у кінці слів та рядків: недоугы 92, мыслен^дю 280, бж^ѣтве//ною 49 зв. (*Є*У поч. XVI ст.); ем^ѣ 159, древі*Є* 133, раз^ѣм^ѣете 132 зв. (*Є*в. 40-х рр. XVI ст.); имаше 4 зв. (ПП 1553–1554 рр.); стр^ѣтей 3 (Син. кін. XVI ст.).

З початку XVII ст. використання графем *Е* поширюється. У деяких пам'ятках вона пишеться майже паралельно з *Є* широкою на початку слів, іноді й частіше за неї, а також – після голосних та приголосних на місці *е* вузької: е^вв^ѣ 433, егип^та 304, е^{ст} 271 зв. / *Є*гипе^тскимъ 293, *Є*диноро^дного 304, *Є*сть 273 бе^зконечное 300 зв., б^госпасаемо^М

536, братіє 304 зв. / бжїє 304 зв., в'споможеніє 340, ден'ноє 444; бе³конечноє 300 зв., всего 271, ѿпжщеніа 276 зв. / безконе^чнаго 294, веселим 304 зв., идолопоклоненіє 433 (УЄ 1604 р.); емѣ 8 зв., еп^спа 86 зв., еретици 4 зв. / є^вал'скы^х 141, євгѣха 8 зв., єп^спа 89; архієп^спа 138 зв., второе 138, смышленіємъ 87 / ієр^слмьскыа 349 зв., ѿбычає^м 140, оутвержає^м 13; въпрошенї 4, ѿщенїа 89, повелѣ 1 зв. / безчинїа 33, правленїа 138 (К 1615 р.).

Не зафіксовано вживання букви є в *СВ 1509 р.*, *ЄП 1556–1561 рр.*, *УМ поч. XVII ст.* та в *ТЦ 1608 р.*

При археографічному дослідженні староукраїнських конфесійних рукописних пам'яток вживання букви **Є** може стати одним із засобів ідентифікації часу написання. Правопис цієї графеми переважно в кінці рядків може вказувати, в поєднанні з іншими палеографічними даними, на те, що пам'ятка створена в кінці XV ст., а вживання її переважно після приголосних – на першу половину XVI ст. Коли **Є** майже послідовно пишеться на початку слів та після голосних, то можна час написання такої пам'ятки віднести до першої чверті, а можливо й до першої половини XVII ст.

III. Букви на позначення звука **И**

У староукраїнській орфографії, за давньоруською традицією, до останньої чверті XIV ст. звук **И** позначався буквами **Ы** (в одноєрових пам'ятках – через **Ю**) та **И**.

Розглянемо вживання тільки букв **Ы**, **Ю**.

З другої половини XIV ст. буква **Ы** починає виходити з ужитку, витісняючись буквою **Ю**, а в кінці століття вона зустрічається лише одинично: воды, насытитса 143 зв., дворы 134, источникы 143 зв., покры^х 41, пролитыа 112 (КП 1397 р.).

У пам'ятках XV – першої чверті XVII ст. використовується тільки графема **Ю**: любовънымъ 214, монастыра 3 зв., ѿпжщены 214 (ЧМ 1489 р.); бедныа 56, грешнікы 35, помышляюще^м 182 (Єв. 40-х рр. XVI ст.); быває^т 3 зв., дневныа 4, совѣты 3 зв. (Син. кін. XVI ст.); во^дныа 1, грѣдына 137, кровонадны^х 35 (УМ поч. XVII ст.).

IV. Букви на позначення звуків **І** та **І** йотованого

Букви **І** (**И**), **И**

Буква **І** в давньоукраїнських пам'ятках (XI–XIII ст.) писалася на початку слів, що вживалися на позначення власних імен, а також, головним чином, після голосних та в кінці рядків, якщо не вистачало місця для широкого **И**; буква **И** – в інших позиціях у слові.

І (**И**), **И** на початку слів. Староукраїнська конфесійна орфографія успадкувала давньоруську традицію писати букву **І** (**И**) на початку

власних назв іншомовного походження: земля ієрданьська 57 зв.–58, ізраиль 72 зв., іосифово 110 зв. (КП 1397 р.); ірода 136, ієр^сл^м 141 зв., іѡан'нь 137 (Єв. 1423 р.); із'рльтескымъ 211 зв., іѡрданьской 218, іудейскыхъ 229 (ЄП 1556–1561 р.); ієр^сли^мскыи 1, ієр^сли^мьскыа 349 зв., іоуда 348 зв. (К 1615 р.).

В інших лексемах на початку слів вживалася буква **И**: избави 41, имъ 57, исцѣли 37 (КП 1397 р.); имѣа 2 зв., искѡшенъ 3 зв., исходить 3 (ЧМ 1489 р.); иже 111, узволиса 111, изнеможеъ 113 (ЄМ 90-х рр. XVI ст.); идѡчи 324, изб'ран'нїи 114, искушение 55 (АР 1568 р.); избави 3, именитый 70, исполъненїе 1 (МС 1600 р.).

Ї (И), И перед голосними та Й. За південнослов'янською нормою XIV ст. у староукраїнських пам'ятках з кінця XIV ст. перед голосними та **Й** починає поширюватися буква **Ї (И)**.

Уже в давньоруський період, як зауважують М.О. Соколова та П.Я. Черних, намітилася тенденція використовувати букву **Ї** для позначення звука **И** в позиції перед наступним голосним². Ця тенденція знайшла свій подальший розвиток у староукраїнській писемності кінця XIV ст. Так, уже в КП 1397 р. написання букви **Ї (И)** перед голосними переважають над давньоруськими – через **И**: бл^свенїе 26, ѡбновленїа 37, сїѡнь 65 зв. / бїа 57 зв., ѡставленїе 226 зв.

У XV ст. однастайності у вживанні **Ї (И), И** перед голосними не спостерігається. У правописі одних пам'яток переважає давньоруська традиція: архієпї^скпомъ 153, бжїю 70, распатїа 213 / захарїа 17 зв. (ЧМ 1489 р); бжїю 296 зв., єрѣмиєю 299 зв., философію 296 зв. / бжїа 297 (Пр. 80-ті рр. XV ст.). У других – домінує південнослов'янська норма: біаще 154, очїж 199, прїмете 206 зв. / ан'тиѡхіани^н 135 (Єв. 1423 р.); набоащїмсѧ 113 зв., въ ѡправданїи^х 111 зв., цр^ствїж 113 (ЄМ 90-х рр. XV ст.).

До кінця XV ст. поступово складається таке правило: буква **Ї** пишеться перед голосними, а **И** – після приголосних.

Пам'ятки XVI ст. майже послідовно використовують правописну норму середньоболгарських текстів – написання **Ї (И)** перед голосними, це свідчить про те, що ця норма вже була засвоєна староукраїнськими писарями, хоча спорадичне вживання в цій позиції букви **И** за давньоруською традицією також наявне: архієп^спъ 1, блголѣщенїа 5, мїрскїй / престжпление 2 (СВ 1508 р.); архієрѣѡ^м 155 зв., єв^лїа 8, любодѣанїа 55 / архієрѣе 180 зв. (Єв. 40-х рр. XVI ст.); ігнатїа 12, братїи 6, патрїар'хъ 7 / артемиа 11 (Син. кін. XVI ст.).

У середині XVI ст. ця норма була закріплена староукраїнським узусом, що й спостерігається в пам'ятках першої чверті XVII ст., хоча

ще зустрічаються написання з **И**: виденіа 7, ж^Дрѣбій 6, сій 5 зв. / ан'тиохіани^П 1 (Ап. 1600 р.); бжіє 304 зв., смію 272 зв., хр^Стіа^Пскіи 390 / хр^Стіа^Пски' 285 зв. (ЄУ 1604 р.); величіє^М 86 зв., достоаніа 86 зв., придоша 87 / при^Дверію 84 зв. (ТЦ 1608 р.).

Ї (И) після приголосних. У досліджених пам'ятках в останній чверті XIV – першій чверті XVII ст. зустрічається, хоча й спорадично, південнослов'янська норма вживання букви **Ї (И)** після приголосних: вдовіцю 131 зв., вєхтіті 12 зв., іазыці 3 (КП 1397 р.); сімонови 159, слышаци 154 (Єв. 1423 р.); архіандрігъ 7, вітебській 4, мірь 2 (СВ 1508 р.); вмѣни^Вші/ 334 зв., таковими 53 зв., покажі/ 104. (УМ поч. XVII ст.).

Правопис букви **И** після приголосних на позначення звуку **І** в староукраїнській орфографії суттєвих зауважень не викликає, тому її вживання в цій позиції не розглядається.

Буква **У** (іжиця)

З кінця XIV ст. у староукраїнських пам'ятках під південнослов'янським впливом знову поширюється вживання графеми **У** в іншомовних словах, переважно грецьких.

Іжиця передає два звуки – **І** та **В**, у залежності від позиції в слові та діакритичного знаку над нею. У значенні **І** вона переважно пишеться на початку слів та між двома приголосними, в значенні **В** – між двома голосними³.

У пам'ятках XV – першої чверті XVII ст. буква **У** для передачі звуку **І** в іншомовних словах не була закріплена і використовувалася тільки спорадично: муро 214, сміио^Внь 142, суріанинь 148 (Єв. 1423 р.); мовсеа 295, смє'нь 215, сміио^П 215 зв. (ЄП 1556–1561 рр.); мовсеω^М 433 зв., мовсеωви 439, мовсеа 304 (ЄУ 1604 р.).

Буква **Ѣ**

Історія букви **Ѣ** в староукраїнській писемності цікава й складна, вона передусім пов'язана з наголосом⁴.

Про вживання букв **Ѣ, Є, И (И)** проф. І. Огієнко говорив, що "**Ѣ** звичайно маємо під наголосом, а **Є** чи **И** – в ненаголошеному складі"⁵.

Ѣ за етимологією в наголошених і ненаголошених складах. У конфесійних пам'ятках останньої чверті XIV – до другої половини XVI ст. буква **Ѣ** переважно пишеться в 1) наголошених і 2) ненаголошених складах за етимологією: 1) вѣтръ 2 зв., гнѣва 12, исцѣли 37 зв. 2) вѣ гласѣ 57 зв., в' законѣ 2, пагоубѣ 11 (КП 1397 р.); 1) избѣжавѣ 298 зв., свѣтъ 297, оутѣшаѣтса 298. 2) бѣсовскыа 297, вѣрѣ 296 зв., на местѣ 298 (Пр. 80-х рр. XV ст.); 1) имѣніе 2, бѣжати 17, вѣнець 7, свѣта 8. 2) бесѣдова 44, не видѣ 73 зв., на рѣцѣ 17 (ПП 1553–1554 рр.).

З другої половини XVI ст. буква **Ѣ** продовжує вживатися за

традицією, але вже не так послідовно, як у попередній період: 1) г'рѣхъ 116 зв., лѣт' 114, погѣш'те 221. 2) ко верѣ 163 зв., тѣломъ 182, ко славѣ 162 зв. (АР 1568 р.); 1) дѣль 69, прѣвѣчнаго 70 зв., рѣцѣ 2 зв. 2) вл'дцѣ 3, грѣхов'ный 3 зв., в мирѣ 69 (МС 1600 р.); 1) имѣнія 310, вѣчному 6, хотѣніе^М 310. 2) въ бога^Тствѣ 138, заповѣдалъ 138, соудѣ 190 зв. (К 1615 р.).

В проти етимології в наголошених і ненаголошених складах. У пам'ятках часом трапляються написання букви **Ѣ** проти етимології на місці **Є, И (І)**, які не були нормою загального правописного узусу, а відбивали окремі фонетичні та морфологічні особливості староукраїнської мови: 2) О богатѣ^М 134, 134 зв. (Єв. 1423 р.); 1) прилѣжно 5. 2) величѣ^М 4, в ненавѣсти 316, сѣѣмъ 3 зв. (Ізм. кін. XV–поч. XVI ст.); 1) прі архиєрѣе 180 зв., архієрѣѣ^М 155 зв., словѣси 170. 2) срѣбрѣники 156 (Єв. 40-х рр. XVI ст.); 1) дѣѣ 304 зв., ѡблечѣте 274 зв., попросѣмо 274 зв. (ЄУ 1604 р.).

Букви Є, И на місці Ѣ

У староукраїнському узусі конфесійних пам'яток написання на місці **Ѣ** букв **Є, И (І)** набуває розвитку саме в XV – XVI ст.

Є в наголошених і ненаголошених складах. У XV – XVI ст. в більшості українських пам'яток панує білоруська правописна звичка – писати ненаголошене (а то й наголошене) **Ѣ** через **Є**.

Вплив південнослов'янських рукописів так само підтримував звичку плутати **Ѣ** – **Є**. Досліджуючи правописну реформу Євфимія Тирновського, болгарський вчений В.П. Василев зазначає, що заміна **Ѣ** через **Є** в рукописах болгарського походження зустрічається рідко⁶. Взагалі, ця риса притаманна саме сербським пам'яткам.

У досліджених пам'ятках останньої чверті XIV – до кінця XV ст. буква **Є** на місці етимологічного **Ѣ** присутня одинично: 1) тобе 11. 2) крепитса 11 зв. (КП 1397 р.); 1) ѡ всехъ 296 зв., на местѣ 299, погребѣнь 297 (Пр. 80-х рр. XV ст.); 1) ѡвещаль 2. 2) греха 118, законѣ 70, звѣздами 192, змиє^Є 4 (ЧМ 1489 р.).

З кінця XV ст. спостерігається поширення вживання на місці етимологічного **Ѣ** букви **Є** під наголосом, і трохи менше – в ненаголошених складах, яке проходить до першої чверті XVII ст. включно, в одних пам'ятках більше, в інших менше, але правописною нормою такі написання не стають, перевага надається традиції: 1) презрены^Є 13 зв., ѡ слепцѣ 4 зв. 2) заповѣдь 4, ленівымъ 2, ѡблечены 57 (Ізм. кін. XV–поч. XVI ст.); 1) верж 213 зв., ѡбитель 191, прп^Дбнемъ 2 зв. 2) виде 5 зв., жене 191 (ПП 1553–1554 рр.); 1) перьвенець 2 зв., терьпеливыми 69, яв'леньми 69. 2) вл'дчце 3, именитый 70, не победи^М 3 (МС 1600 р.).

Вживання Є замість Ъ в українських пам'ятках (якщо вони не північно-українські) є головною традиційною староукраїнською правописною рисою⁷.

И (І) в наголошених і ненаголошених складах. Протягом досліджуваного періоду в рукописних пам'ятках трапляються вияви на письмі фонетичної особливості староукраїнської мови – вимова на місці етимологічного Ъ звука І, який позначається через И (І): 1) презриши 11 зв. 2) всхитити 12 зв., вьсхїтіті 12 зв., землі 3 зв. (КП 1397 р.); 1) вси 8, в'си 8. 2) дніаниа 316 зв., дръзій 315, друзій 36 (Ізм. кін. XV–поч. XVI ст.); 1) бОзи 186 зв., вьспоминаете 114 зв. 2) землі 186 зв., вь мѣсти 222 (АР 1568 р.); 1) носи 399 зв., носи 366. 2) бїаше 271, дїта 440, посреди 272 (ЄУ 1604 р.).

Звук І йотований передавався декількома буквами та знаками.

Буква Й

У староукраїнській орфографії звук І йотований ще з “кінця XIII ст. передається буквою Й, якої не було в кириличній азбуці”⁸.

Графема Й не мала такого накреслення як сучасна Й. Писарі користувалися буквою И, а для того щоб показати, що вона позначає йотований звук І, над нею ставили *спірітус з варією* (‘^), причому спірітус міг бути різних конфігурацій. Переважно з XVI ст. над И пишеться лише тільки спірітус, який у видозміні вживається й нині.

У конфесійних пам'ятках останньої чверті XIV – середини XVI ст. перевага надається використанню букви Й: прийдоу 57, радойтеса 3 зв., оуповай 57 зв. (КП 1397 р.); ар'хіерей 143, дръжавный 135 зв., раз'бойники 134 (Єв. 1423 р.); йодѣйскыа 154, мовсѣйскы` 258 (ЄУ поч. XVI ст.); б҃голюбивый 8, погїбелный 332, фад'дей 37 зв. (Єв. 40-х рр. XVI ст.).

З середини XVI ст. буква Й не пишеться вже так послідовно, як у попередні століття, вона більш часто замінюється Й виносною: боушой 292, галилейского 207, добрый 338 (ЄП 1556–1561 рр.); бжїй 85 зв., ЄУ^ѣ ле^ѣскїй 85 зв., пройдоша 86 (ТЦ 1608 р.).

Й виносна

У XV – першій половині XVI ст. буква Й виносна, яка передається як И у горизонтальному положенні або як дві скісні риски (‘^), вживається спорадично, більше трапляючись саме в кінці рядків і, хоча не послідовно, в кінці слів: мо^И/ 216 зв., нѣкы^И/ 176, члѣскы^И 169 (Єв. 1423 р.); лоукавы` 164, презрены` 13 зв., соудны` 23 (Ізм. кін. XV–поч. XVI ст.); агѣльскы` 191, блжєны` 73 зв., печерьскы` 101 зв. (ПП 1553–1554 рр.).

Буква Й виносна частіше починає вживатися лише з середини XVI ст.: в'ласны^И/ 350, з'на^И/ 117 зв., праведны^И/ 87 зв. (АР 1568 р.); истинны` 2, миха`ла 33 зв., православны` 3 (Син. кін. XVI ст.); ѿлѣчены` 32 зв., паты`4, старѣ`/шины 4 (К 1615 р.).

V. Букви на позначення звука О⁹

У давньоруській період поступово було вироблено правило на вживання букв для передачі звука О: Ѡ або О широку (часто її передавали як о маленьку зі звательцем) писали на початку слів та складів; о вузьку – після приголосних.

Букви Ѡ, О широка

Ѡ, О широка на початку слів. У правописі конфесійних пам'яток кінця XIV – XVI ст. перевага надається вживанню на початку слів букви Ѡ, перед використанням О широкої, але вона також поширена, проте не у всіх пам'ятках: ѡбаче 53 зв., ѡобразомь 57, ѡроужьє 59 зв.; Одеръжащаа 41, Ороужьємь 59 (КП 1397 р.); ѡбаанью 299 зв., ѡбличи 297, ѡскорблаше 298 (Пр. 80-х рр. XV ст.); ѡбычає^М 338, ѡг'немь 219 зв., ѡроужіє 215 (ЄП 1556–1561 рр.).

У першій чверті XVII ст. буква Ѡ використовується послідовно, а О широка наявна тільки спорадично: ѡг'нь 6 зв., ѡдеж^Ди 5 зв., ѡчеє 5 (Ап. 1600 р.); ѡдержи^М 296, ѡживе 275, ѡправда^Н 271; Около 305, Оца 490; (ЄУ 1604 р.); ѡбитель 86, ѡгоустъша 86 зв., ѡлово 86 зв.; Огоустъша 86 зв. (ТЦ 1608 р.).

Ѡ, О широка після голосних. Протягом досліджуваного періоду у рукописах після голосних майже постійно пишеться Ѡ, а буква О широка вживається тільки в деяких пам'ятках, і до того ж спорадично: єфлеѡмь 143 зв., єфиѡплене 97, сиѡньскыа 64 зв. / сіѠнь 65 зв. (КП 1397 р.); вифлиѡма 133 зв., геѡргию 83, феѡфило^М 29 зв. / вифлиѠма 133 зв., геѠргию 83 (ЧМ 1489 р.); архієрѣѡ^М 155 зв., иѡсифъ 17 зв., феѡдосія 357 / іѠана 347, феѠфилж 8 (Єв. 40-х років XVI ст.); антиѡхіскы^{``} 6, вьѡображеніа 138, єдиноѡобразно 145 / антиѠхія 348 зв., геѠргія 225 (К 1615 р.).

Під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом у староукраїнському письменстві з кінця XIV ст. О широка та Ѡ починають вживатися між приголосними та в кінці слів.

Ѡ, О широка після приголосних у середині слів. Букви Ѡ та О широка в XV – XVI ст. поширені після приголосних (О широка зустрічається тільки в пам'ятках цього періоду і вживається іноді частіше за Ѡ): разѠри^Тса 203, сѣѠго, ходи^Т 196 (135 зв. (Єв. 1423 р.); безъѡжнхъ 4, волѡдымерьскій 4, дарѡванна 2; закѠнѣ 61, цѣѠвь 2 (СВ 1509 р.); дѣлѡмь 8 зв., нощь 140 зв., слѡво 28; О поѠкованіи 1 зв., прѣ^ДѡбѠмоу 1 зв. (ПЦ 1553–1554 рр.).

У кінці XVI – першій чверті XVII ст. писарі використовують переважно Ѡ: инѡка 23, коѡнона 22, помилѡв^{``} 4 зв. (Син. кін. XVI ст.); ѡ

плѡда 8, слѡвеса 7 зв., сѣмѡнь 1 зв. (Ап. 1600 р.); мѡвсей 85, мѡвсею 84 зв., 85 (ГЦ 1608 р.).

Ѡ, *О широка після приголосних перед виносними літерами.* У XV – першій чверті XVII ст. після приголосних перед виносними літерами перевага надається вживанню **Ѡ**: в дѡ^М 114, радѡ^{СТ} 112, вѣ рѡ^Д (ЄМ 90-х рр. XV ст.); бѡ^Г дана 22, кѡ^Н драгіа 8, сѡ^Ю 11 (Син. кін. XVI ст.); грѡбѡ^М 192, свѣтѡ^М 9 (УМ поч. XVII ст.).

У досліджених пам'ятках **Ѡ** переважно пишеться перед виносними буквами **В** та **М** і значно менше перед іншими.

Ѡ, *О широка після приголосних у кінці слів.* Пам'ятки кінця XIV – першої половини XVI ст. одинично фіксують в кінці слів переважно тільки букву **Ѡ**: блгѡ 46 зв., єгѡ 3, 3 зв. (КП 1397 р.); бѡ 112, 113 зв., оубѡ 111 / сѣѠ [2] 113, 113 зв. (ЄМ 90-х рр. XV ст.); сѣлѡ 31 зв., тѣлѡ 155 зв., іакѡ 21 (Єв. 40-х рр. XVI ст.).

У середині – кінці XVI ст. у цій позиції більш поширена **О** широка, а **Ѡ** вживається спорадично: блгѡвѣр'нагѠ 23, нашегѠ 1 зв., сѣгѠ 8 зв./ дѣлѡ 5 зв. (ПП 1553–1554 рр.); блоуд'нагѠ 56 зв., доб'ро 114 зв., свѣгѠ 162 зв. (АР 1568 р.); блгѡвѣр'нагѠ 7 зв., демі^ДовскогѠ 25, сѣгѠ 19 зв. / вѣдомѡ 5 зв. (Син. Кін. XVI ст.).

З XVII ст. відбувається уніфікація вживання широких варіантів на позначення звука **О** в кінці слів: **О** широка зовсім не використовується, а **Ѡ** вживається тільки спорадично і до того ж лише в деяких пам'ятках: селѡ 6 (Ап. 1600 р.); ветхагѡ 250, праз^Днествѡ 59, чудѡ 1 (УМ поч. XVII ст.); праз^Днествѡ 59, прм^Дрѡ 55, слѡ^Вѡ 77 зв. (К 1615 р.).

Буква **О** “очна”

Буква **О** “очна” використовується, хоча і не послідовно, протягом вживання уставу та півуставу.

О “очна” на початку слів. На початку слів **О** “очна” передається через **О** широку з однією чи з двома крапками всередині: з однією крапкою – Окр^Ѣтивса 7 зв., О^Нгъ 12, О^Ѣче 2 зв. (ЧМ 1489 р.); Очищаємса 341 (ЄУ поч. XVI ст.); Ока 222. (ЄП 1556–1561 рр.); Очыма 281 зв. (ЄУ 1604 р.); Око 341 (К 1615 р.); з двома крапками – Очи 142, 147, Очіж 199 (Єв. 1423 р.); Очи 77 зв., 146 зв., Очыма 223 (АР 1568 р.); Очію 5 зв. (Ап. 1600 р.); О^Н (ЄУ 1604 р.).

О “очна” після голосних. **О** “очна” після голосних у пам'ятках даного дослідження не поширена. Вона зустрілася тільки в ЧМ 1489 р. з однією крапкою всередині: геОргіа 87, семиОн 4 зв.

Буква **О** подвійна (ѠѠ)

У староукраїнській орфографії **О** подвійна (ѠѠ) зустрічається дуже рідко. Вона вживається при написанні слова око і похідних, а також у множині.

Досліджені рукописні конфесійні пам'ятки **О** подвійну фіксують з кінця XV ст. і до середини XVI ст., переважно на початку слів та зрідка в середині: вь **ОО**чеси 128, вь **ОО**чесьъ 128, **ОО**чи 116 зв. (ЄМ 90-х рр. XV ст.); **ОО**чи 132 зв., **ОО**чима 36 зв., **ОО**чищеніи 181 зв., кровото**ОО**чивь 36 (Єв. 40-х рр. XVI ст.); **ОО**чи 294, 323 зв., 331 зв. (ЄП 1556–1561 рр.).

Буква **Ѡ** широка з хрестом в середині

Староукраїнські писарі іноді при написанні слова окресть і в похідних у букву **Ѡ** вписували хрест пряий або скісний: **Ѡ**к^Ѡть 139 (Єв. 1423 р.); **Ѡ**кр^Ѡть 348 (К 1615 р.).

Буква **о** вузька

В останній чверті XIV – першій чверті XVII ст. звук **О** після приголосних у позиціях в середині та в кінці слів, а також перед виносними буквами переважно передається через **о** вузьку¹⁰: радостію 26, тобою 11 зв., блго 11 зв. (КП 1397 р.); без'родныа 213 зв., блженаго 3, во^лхвованиємъ 1 (Ізм. кін. XV–поч. XVI ст.); идол'ски^х 191, б'лиз'ко 163 зв., мо^и 357 (АР 1568 р.); твора 86 зв., вои'ство 85, єдо^мскіа 86 зв. (ТЦ 1608 р.).

VI. Букви на позначення звуків **У** та **У** йотованого

У давньоруському узусі звук **У** передавався буквами **ОУ**, **Ѡ**, **У**, **Ж**, **Ю**; звук **У** йотований – буквами **Ю**, **ѠЖ**, **У**.

Букви **Ж**, **ѠЖ** вживалися тільки в початковий період давньоруської писемності, під першим південнослов'янським впливом, до кінця XI – початку XII ст.

Правописний узус у вживанні букв на позначення звуків **У** та **У** йотованого, який склався в давньоукраїнській писемності давньоруського періоду до кінця XIII ст., був успадкований староукраїнською писемністю XIV ст. За традицією звук **У** передавався через диграф **ОУ** (рідше **ОВ**) переважно на початку слів і постійно в середині після приголосних; а також – через **Ѡ**, головним чином, у кінці рядків (зустрічаються й написання з даною графемою і між приголосними). Йотований звук **У** позначається буквою **Ю** після голосних та м'яких приголосних.

На староукраїнському ґрунті в XIV ст. диграф **ОУ** був замінений у позиції після приголосних монофтонгом **У**: возмут та 73, єдиному 73, Ѡ луки 76 (ЄЛ др. пол. XIV ст.). Під південнослов'янським впливом диграф **ОУ** в кінці XIV ст. був знову відновлений.

Букви **ОУ**, **У**

ОУ, **У** на початку слів. У староукраїнських рукописних конфесійних пам'ятках останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. звук **У**

на початку слів переважно передається через диграф ОУ: оуглебоша 11, оумолитєса 5, оуповаєть 26 (КП 1397 р.); оукрашень 34 зв., оуповато 5 зв., оусть 7 (Ізм. кін. XV – поч. XVI ст.); оуврѣжено 218 зв., оувѣривши 246 зв., оучники 233 зв. (ЄП 1556–1561 рр.); оубози 187 зв., оудръжань 139, оупражндаа 139 зв. (К 1615 р.).

ОУ, У після голосних. У пам'ятках досліджуваного періоду після голосних послідовно пишеться тільки диграф ОУ: пооучитса 2, пооуѣиша^ѣ 3 (КП 1397 р.); наоучиса 296 зв., наоучиль 297, наоучи 297 (Пр. 80-х рр. XV ст.); іоудейского 204 зв., наоуки 336, наоучили 337 (ЄП 1556–1561 рр.); наоукоу 271 зв., наоукж 275, неоувадаюѣа 297 (ЄУ 1604 р.).

ОУ, У після приголосних у середині та кінці слів. В останній чверті XIV ст. і до кінця XVI ст. перевага надається написанню сполуки ОУ після приголосних у середині та кінці слів, спорадично зустрічається в декількох пам'ятках і буква У: боудеть 11 зв., застоупникъ 4, поманоу^х 57 зв.; главоу 4, жертвоу 5, славоу 26 / заступиг ма 4 зв. (КП 1397 р.); дроугы^м 149, лоука 15, разоумѣль 199; домоу 139 зв., ємоу 185, сиж^доуцемоу 156 (Єв. 1423 р.); боудете 328 зв., градоуца 20, соуботе 112 зв.; ємоу 20, ржкоу 112 зв., члѣськомоу 133 зв. (Єв. 40-х рр. XVI ст.).

У першій чверті XVII ст. диграф ОУ в цих позиціях переважно замінюється буквою Ѡ. Проте вживання ОУ ще часто наявне, в деяких пам'ятках зустрічаються також і спорадичні написання з У: живоуци^м 6, лоуна 7 зв., лоука 1; бжрноу 6 зв., гласоу 6 зв., своємоу 8 (Ап 1600 р.); бж^ѣтве^нноую 271 зв., моужа 433, слоухай 272 зв.; діаволоу 304 зв., сѣботоу 271, томоу 433 / моєму 274 зв., мл^ѣтивому 280 (ЄУ 1604 р.); растоуписа 86 зв., прїдоу^т 86 зв., соупостаты 86 зв.; водоу 87 (ТЦ 1608 р.).

Буква ОУ

Під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом у староукраїнській конфесійній писемності знову почав вживатися в будь-якій позиції в слові диграф ОУ, як ОУ (з іжицею). Буква У (іжиця) в давніших пам'ятках входила до складу дифтонгів, переважно ОУ.

Проте написання з ОУ не набули поширення і зустрічаються зрідка лише в деяких пам'ятках: Єп^ѣкпов 7, игоумень 5, локіань 6 (СВ 1509 р.); оучаєє 510 зв.; бѣдоу^т 281, роков 284 (ЄУ 1604 р.); соудѣ 190 зв. (К 1615 р.).

Буква Ѡ

У правописі староукраїнських пам'яток кінця XIV – початку XVII ст. під впливом новомодної орфографії поширюється започаткована в давньоруському узусі передача звука У через букву Ѡ.

Ѣ на початку слів. У конфесійних пам'ятках буква Ѣ на початку слів зустрічається спорадично, і лише в декількох пам'ятках кінця XIV – першої чверті XVII ст., перевага надається традиційним написанням з ОУ: Ѣморіша 131 зв., Ѣпова 59, Ѣслыша 114 (КП 1397 р.); Ѣлѣчити 159, Ѣмъ 313, Ѣчастьє 317 (Ізм. кін. XV – поч. XVI ст.); Ѣбіица^М 326 зв., Ѣлов'лени 343 зв., Ѣставы 348 (АР 1568 р.); Ѣма 69 зв., Ѣстрааєть 3, Ѣязвлєнь 69 (МС 1600 р.).

Ѣ після голосних. У досліджених текстах рукописних пам'яток не зафіксована буква Ѣ в позиції після голосних.

Ѣ після приголосних у середині та в кінці слів. З кінця XIV ст. буква Ѣ починає поширено вживатися після приголосних у середині та в кінці слів. Наприклад, у КП 1397 р.: бѢдѣть 50, кѢпѣ 3, поманд^Х 57 зв.; главѢ 34 зв., домѢ 57 зв., молбѢ 138 зв.; великомѢ/ 136 зв., долготѢ/ 26, искѢ/сиша 133 зв. Писар пам'ятки, приблизно, з арк. 212 по арк. 227 ширше використовує літеру Ѣ: живѢщеи 219 зв., ѢстѢпити 221, разѢмомъ 215; живѢ 212, праведнѢ, истинѢ 221 зв.

У XV – XVI ст. Ѣ поширена, але не панує, перевага надається сполуці ОУ: вкѢсити 133 зв., змѢрвалъ 5, рекѢчи 7 зв.; добротѢ 190, молитвѢ 1 зв., родѢ 75; ѢмѢ/ 2 зв., ѡсѢ/жемъ 119 зв. (ЧМ 1489 р.); имѢци 317, кѢпѣ 47, мѢдрѢите 316 зв.; бѢдѢ 12 зв., злѢбѢ 317, родѢ 12 зв.; бѢдѢ/ 215 зв., гибнѢ/щеѢ 32, правдѢ/ 15 зв. (Ізм. кін. XV – поч. XVI ст.); игоуменѢ 103, нашємѢ 74, ѡдеждѢ 44; горѢ/ 23 зв., лѢ/кавьства 190 зв., празѢникѢ/ 73 зв. (ПП 1553–1554 рр.).

У першій чверті XVII ст. набуває значного поширення південно-слов'янська орфограма – написання букви Ѣ в середині та в кінці слів. Її вживання в цих позиціях сприймається українськими писарями вже як орфографічна норма, що й спостерігається в досліджених текстах: бесѢдѢши 69 зв., мѢдре 69, рѢкама 70 зв.; водѢ 3, даровав'шемѢ 69, празѢнєствѢ 2 зв. (МС 1600 р.); бѢдовѢ 281, мѢдрѢсти 294, натѢры 272; ѡдеждѢ 274 зв., ѡпѢ 281, почаѢкѢ 279 (ЄУ 1604 р.); бесчєствѢющи^Х 140, ѡбѢчаа 88 зв., раѢлѢчаахѢса 1; бахѢ 2, дрѢгомѢ 33 зв., пасхѢ 1 (К 1615 р.).

Буква Ю

В останній чверті XIV – першій чверті XVII ст. звук **У** ^іготований за традицією передається буквою Ю на початку слів, після голосних та після м'яких приголосних: оутѢшающаго 92, ѡємлютєса 12, помолюєса 5 зв. (КП 1397 р.); ключиса 111 зв., люди 112, людїє 112 (ЄМ 90-х рр. XVI ст.); юрѢдєство 173, приходащоую 104, милѢстѢню 55 зв., ѡлѢтарю (АР 1568 р.); зємлєю 272, всєдрѢжитєлю 351 зв., всюды 309 зв. (ЄУ 1604 р.).

Буква Ж

З XV ст. у староукраїнських конфесійних писемних пам'ятках під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом знову з'являється буква Ж. Вона передає звук У на початку слів, після голосних та приголосних, у кінці слів, У йотований – після голосних. Окремого правила її вживання не було вироблено староукраїнськими писарями. З цієї причини вона пишеться паралельно з ОУ, У, Ѹ, Ю.

У староукраїнських, як і в середньоболгарських, пам'ятках буква Ж вживається за етимологією, а також проти етимології на місці ОУ (У, Ѹ).

Ж на позначення звука У. В XV – першій чверті XVII ст. вживання букви Ж за етимологією переважає, проте значна й кількість написань проти етимології: 1) за етимологією, о сждїи 134 зв., кльнжцаа 154, ржкоу¹¹ 169 (Єв. 1423 р.); бждѡщемъ 17 зв., мжчѣти 128 зв., славж 43 зв. (ПП 1553–1554 рр.); бждж^Т 32, дрѡгжю 32 зв., пасхж 1 (К 1615 р.); 2) проти етимології, вѣржючи 210 зв., ѡпжщєны 214, пжть 208 (ЧМ 1489 р.); безжм'номоу 101 зв., блжн'номж 5 зв., погжбити 101 зв. (ПП 1553–1554 рр.); вѣржю 294 зв., држсїи 504. ѡпжщєнїа 276 зв. (ЄУ 1604 р.); држгаа 48 зв., мїрж 1, сѣвѣкжпльшаса 2 (К 1615 р.).

Не зафіксовано поширене вживання букви Ж на позначення звука У в *Ізм. кін. XV – поч. XVI ст., ЄУ поч. XVI ст., ЄП 1556–1561 рр., АР 1568 р., МС 1600 р., УМ поч. XVII ст.*

Ж на позначення звука У йотованого. Вживання букви Ж на позначення звука У йотованого спостерігається в конфесійному письменстві в небагатьох пам'ятках.

У XV ст. вона переважно пишеться за етимологією: бѣсноужци^Мса 134, ѡдєсноуж 136 зв., продажцаа 199 (Єв. 1423 р.); моєж 113 зв., сврїєж 115, силѡж 112 (ЄМ 90-х рр. XV ст.); сѣ братїєж 6, кла^Твож 8, марїєж 6 (Ап. 1600 р.); і зрїдка – проти етимології: ѡбычаж 136 зв., кѣ сѣмирєнїж 199 (Єв. 1423 р.); по ѡбычаж (ЄМ 90-х рр. XV ст.); ѡбож 6 зв. (Ап. 1600 р.).

Починаючи з кінця XV ст. і до кінця XVI ст. вживання Ж за етимологією звужується, а написання проти етимології в досліджених уривках не фіксуються. Тільки в *Ап. 1600 р.* трапилися одиничні приклади з цією графемою проти етимології.

У пам'ятках першої чверті XVII ст. написання букви Ж для передачі У йотованого не поширені.

Відновлення букви Ж в староукраїнському правописі ще більше внесло різнобій при передачі звука У. Наприклад: другы^М 149 – држгыи 16 зв. – дрѡгоу 141 (Єв. 1423 р.); игоумень – игжмень 16 –

игдмен' 103 (ПП 1553–1554 рр.); соудомъ б – соудъ 190 зв. – сж^{ди}ти 29 зв. (К 1615 р.).

У староукраїнському конфесійному письменстві протягом останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. відбувається свідомий процес унормування графіко-орфографічного узусу, що призвело до вироблення на кінець XVI – початок XVII ст. унормованої системи правопису, яка складалася з орфограм давньоукраїнських періоду Київської Русі, південнослов'янських та новітніх староукраїнських (напрацьованих у XIV – XV ст. і закріплених у XVI ст.).

Список використаних джерел (за хронологією)

ЕЛ др. пол. XIV ст. – Євангеліє апракос “Лаврське”. Друга половина XIV ст.¹² Церковнослов'янська мова української редакції¹³. – Ф. 306 (КПЛ), № 4/1 п.

КП 1397 р. – Киевская псалтирь, 1397 г. / Факсим. изд., исследование Г. Вздорнова. – М., 1978.

Єв. 1423 р. – Євангеліє тетр. 1423 р. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 311 (Д.ц.), № 574 п.

Пр. 80-х рр. XV ст. – Пролог, вересень–лютий. 80-ті роки XV ст. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 312 (Соф.), № 273/131 п.

ЧМ 1489 р. – Четья мінея. 1489 р. Староукр. мова (білоруський список). – Ф. 301 (КДА), № 415 л.

ЄМ 90 рр. XV ст. – Євангеліє Михайлівське. 90-ті рр. XV ст. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 307 (Золот.-Мих.), № 417/1635 п.

Ізм. кін. XV – поч. XVI ст. – Измарагд. Кінець XV – початок XVI ст. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 307 (Золот.-Мих.), № 489/1657 п.

ЄУ поч. XVI ст. – Євангеліє учительне. Початок XVI ст. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 301 (КДА), № 223 /Муз. 913 л.

*СВ 1509 р.*¹⁴ – Соборъ в' бгосїсаемомъ градѣ Вільни бывшій (написав Іосифъ, Архієп^спъ митрополіть ѿ сѣйшого Митрополіи Кієвское и всеа Роуси.). 18 січня 1509 р. Надрукований у Львові, 1614 р. Зберігається у відділі стародруків Інституту української книги ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України, Кир. 578.

Єв. 40-х рр. XVI ст. – Євангеліє тетр. 40-ві роки XVI ст. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 312 (Соф.), № 29/627 с.

ПП 1553–1554 рр. – Патерик Печерський. 1553–1554 рр. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 306 (КПЛ), № 386/157 п.

ЕП 1556–1561 рр. – Євангеліє Пересопницьке. 1556–1561 рр, Староукр. мова. – Ф. I, № 15512.

АР 1568 р. – Апостол Радивиловський. 1568 р. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. XXVIII, № 766.

Син. кін. XVI ст. – Синодик (конволют). Кінець XVI – перша половина XVII ст. Староукр. мова. (Синодик-конволют складається з двох пам'яток різного часу, що були об'єднані й оправлені в середині XVII ст.: перша – Синодик кінця XVI ст., арк. 2–58; друга – Синодик, писаний протягом 30–50-х років XVII ст., арк. 59–128). – Ф. 307 (Золот.-Мих.), № 537/1744 п. Досліджувався текст Синодика кінця XVI ст.

Ап. 1600 р. – Апостол. 1600 р. м. Бережани. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 312 (Соф.), № 41/91 с.

МС 1600 р. – Мінея службова, на лютий. 1600 р. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 307 (Золот.-Мих.), № 425/1669 п.

УМ поч. XVII ст. – Урочистник мінейний. Поч. XVII ст. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 313 (Поч.), № 9 б.

ЕУ 1604 р. – Євангеліє учительне. 1604 р. Староукр. мова. Євангеліє знаходиться в складі конволюта: Пролог – Євангеліє учительне (I. Пролог. Кін. XV ст. Ц.-с. мова рос. ред.; II. Пролог. Друга половина XVI ст. Ц.-с. мова укр. або біл. ред., мовні особливості північноукраїнські або південнобілоруські; III. Євангеліє учительне. 1604 р.), на арк. 271–536. – Ф. 307 (Золот.-Мих.), № 529/1643 п.

ТЦ 1608 р. – Тріодь цвітна. 1608 р. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 312 (Соф.), № 79/638с.

К 1615 р. – Кормча. 1615 р. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 312 (Соф.), № 222/51с.

¹ Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. – Л., 1928. – С. 186.

² Соколова М.А. Очерки по исторической грамматике русского языка. – Л., 1962. – С. 16; Черных П.Я. Историческая грамматика русского языка. – М., 1962. – С. 100.

³ Москаленко А.А., Терлецька В.М. Український правопис (Бібліографія, матеріали на допомогу науковій та учбовій роботі) — Одеса, 1971. – С. 45–46.

⁴ Див. найвагомішу працю з цього питання: Огієнко І. Як треба вимовляти букву Ъ в церковнослов'янських текстах. Історія букви ять на Україні. – Тарнів, 1921.

⁵ Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560-х рр. : Літ.-лінгвіст. моногр. – Варшава, 1930. – С. 241.

⁶ Василев В.П. Правописната реформа на Евтимий и отражението и в произведения на негови следовници и на българските Дамаскинари // Търновска

книжовна школа 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. Втори Межд. симп., Велико Търново, 20–23 мая, 1976.– София, 1980.– С. 415.

⁷ Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560-х рр.– С. 252.

⁸ Москаленко А.А., Терлецька В.М. Український правопис : (Бібліографія, матеріали на допомогу наук. та учбовій роботі).– Одеса, 1971.– С. 43.

⁹ У статті не розглядається використання букв Ъ і Ь для позначення звуків О, Є з сильних редукованих, а також вживання цих букв у сполученні з плавними Р, Л.

¹⁰ У дослідженні вживання о вузької на початку слів та після голосних не розглядається, тому, що вона в цих позиціях не була поширена.

¹¹ У цьому слові та в інших, при потребі, написання за етимологією підкреслюються.

¹² А.Ю. Кримський вважав, що Євангеліє написано до 1370 року, бо “на арк. 170 зв., в долині під текстом є дуже поблідлий запис, якого можна прочитати тільки за допомогою фотографії: лѣт гниа сѡ . би . лѣта . генв. Звідси виходить, що 6878-го (1370) року ця Київо-печерська євангелія вже існувала” (див.: Шахматов А.А., Кримський А.Ю. Нариси з історії української мови та Хрестоматія з пам’ятників письменської старо-українщини XI – XVIII вв.– К., 1924.– С. 152).

¹³ Далі – Ц.-с. мова укр. ред.

¹⁴ Пам’ятка досліджується не як друківана 1617 року, а як рукописна 1509 року. У зв’язку з тим, що у стародрукові на арк. 22 надруковано запис про те, що “Съѣ Съборъ на паргаминѣ писмомъ стародавнымъ, якоже, zde слово в’ слово иміши, єсть писанъ: оу него же печатій завѣщєныхъ Осмъ, митрополітова, и єпископъскыѣ”.